

УДК 94 (477.52/54) «1900/1914»

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-09

ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО МЕДИКО-МЕХАНІЧНОГО ІНСТИТУТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

І. О. Шандра

Харківська державна академія культури

irina_shandra@ukr.net, ORCID: 0000-0002-9092-413X

Одним із провідних центрів травматологічної та протезної медицини в Україні є Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України, який був заснований ще на початку минулого століття під назвою Медико-механічний інститут (1907 р.). Ініціатива його заснування належить представницькій організації підприємців Південного економічного району З'їздам гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) та його голові Миколі Федоровичу фон Дітмару.

Мета дослідження – проаналізувати процес створення, головні напрями діяльності й завдання Медико-механічного інституту.

Методологія дослідження базується на системі принципів (науковості, об'єктивності, історизму) та методів наукового пізнання. Використання загальнонаукових (аналітичного, синтетичного, системного) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-порівняльного, хронологічного) методів дозволило проаналізувати світовий досвід в організації подібних установ, виділити особливості Медико-механічного інституту.

Результати дослідження. У зв'язку із високим рівнем травматизму гірничої і заводської праці перед підприємницькою корпорацією постало завдання забезпечення робітників професійним рівнем лікування та визначення ступеня втрати працездатності. Інститут був організований за зразком подібних закладів охорони здоров'я в Німеччині.

Наукова новизна. У роботі показано, що всього за кілька років Інститут був обладнаний усім необхідним для здійснення складних хірургічних утручань та проведення посттравматичних дій. За перші два роки на утримання Медико-механічного інституту З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії було витрачено понад 100 тис. руб.; річне утримання Інституту коливалося від 40 тис. руб. у 1914–1915 рр. до 80 тис. руб. у 1912–1913 рр. Керував цим медичним закладом талановитий організатор і науковець доктор Карл Федорович Вегнер. Підкреслюється, що лікарі Медико-механічного інституту підтримували професійні відносини із німецькими та вітчизняними медичними установами, плідна й тісна співпраця склалася з медичним факультетом Харківського університету.

Висновки. Досить швидко Харківський медико-механічний інститут став провідним центром травматології та здійснення підприємцями інших соціально орієнтованих проектів. Сучасний Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка є гідним продовжувачем Медико-механічного інституту, закладом охорони здоров'я, де шанують пам'ять своїх засновників, зберігають традиції та йдуть у ногу з інноваціями.

Ключові слова: Медико-механічний інститут, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, К. Ф. Вегнер, м. Харків, Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка.

Одним из ведущих центров травматологии и протезной медицины в Украине является Институт патологии позвоночника и суставов им. М. И. Ситенко НАМН Украины, который был основан еще в прошлом веке под названием Медико-механический институт (1907 г.). Инициатива его основания принадлежит представительной организации предпринимателей Южного экономического района Съездам горнопромышленников Юга России (г. Харьков) и их председателю Николаю Федоровичу фон Дитмару.

Цель исследования – проанализировать процесс создания, главные направления деятельности и задачи Медико-механического института.

Методология исследования опирается на систему принципов (научности, объективности, историзма) и методов научного познания. Использование общенаучных (аналитического, синтетического, системного) и специально-исторических (историко-типологического, сравнительно-исторического, хронологического) методов позволило проанализировать мировой опыт в организации таких учреждений, выделить особенности Медико-механического института.

Результаты исследования. В связи с высоким уровнем травматизма горных и горнозаводских работ перед предпринимательской корпорацией возникла задача обеспечения рабочих профессиональным уровнем лечения и определения степени потери трудоспособности. Институт был организован по образцу подобных учреждений здравоохранения в Германии.

Научная новизна. В работе показано, что всего за несколько лет Институт был оборудован всем необходимым для проведения сложных хирургических вмешательств и осуществления посттравматических действий. За первые два года существования на содержание Медико-механического института Съездами горнопромышленников Юга России было израсходовано более 100 тыс. руб.; годовое содержание Института колебалось от 40 тыс. руб. в 1914–1915 гг. до 80 тыс. руб. в 1912–1913 гг. Руководил этим медицинским учреждением талантливый организатор и ученый Карл Федорович Вегнер. Подчеркивается, что врачи Медико-механического института поддерживали профессиональные контакты с немецкими и отечественными медицинскими учреждениями, плодотворное и тесное сотрудничество сложилось с медицинским факультетом Харьковского университета.

Выводы. Достаточно быстро Харьковский медико-механический институт стал ведущим центром травматологии и реализации предпринимателями других социально ориентированных проектов. Современный Институт патологии позвоночника и суставов им. проф. М. И. Ситенко является достойным продолжателем Медико-механического института, учреждением здравоохранения, где чтят память своих основателей, хранят традиции и идут в ногу с инновациями.

Ключевые слова: Медико-механический институт, Съезды горнопромышленников Юга России, К. Ф. Вегнер, г. Харьков, Институт патологии позвоночника и суставов им. проф. М. И. Ситенко.

One of the leading trauma centers and orthopedic medicine in Ukraine is the Institute of Spine and Joint them. prof. M. I. Sytenka Academy of Medical NAMS of Ukraine, which was founded at the beginning of the last century called Medical-Mechanical Institute (1907). The initiative of its foundation belongs representative business organization Southern economic region in Southern Russia Congress of Miners (Kharkiv city) and its head Nikolai Fedorovich von Ditmar.

The purpose of article are the analysis of the creating process, the main activities and the targets of Medical-Mechanical Institute.

The research methodology is based on the system of principles (scientism, objectivism and historicism) and the scientific methods. The use of general scientific (analytical, synthetic, systemic) and special-historical (historical-typological, historical-comparative, chronological) methods allowed to analyze the worldwide experience of these institutions founding, to select the features of the Medical-Mechanical Institute.

Results. Due to the high level of traumatism mining and factory work before business corporation faced the task of ensuring workers' professional level treatment and determine the degree of disability. The Institute was organized on the model of similar health care institutions in Germany.

Novelty of research. Article shows that the just a few years the Institute was equipped with everything needed to perform complex surgical and posttraumatic the necessary action. During the

first two years of maintaining mechanical Medical Congresses Miners Institute of Southern Russia spent over 100 000 rub.; annual maintenance of the Institute ranged from 40 thousand Russian money in the 1914–1915 biennium 80 000 rub. in 1912–1913. Led by this medical institution talented organizer and scientist Dr. Carl F. Wegner. It was highlighted that doctors Medical Institute mechanical maintained professional relationships with German and domestic medical institutions, fruitful and close cooperation established with the medical faculty of Kharkov University.

Conclusions. *Pretty soon Kharkov Medical and Mechanical Institute became a leading center of traumatology and implementation of entrepreneurs other social projects. Modern Institute of Spine and Joint them. prof. M. I. Sytenka is a worthy successor Academy of Medical Mechanical Institute, health care, where honor the memory of its founders retain tradition and keep up to date with innovations.*

Keywords: *Medical-Mechanical Institute, the Congress of South Miners, K. F. Wegner, Kharkiv Institute Academy of Medical of Spine and Joint them. prof. M. I. Sytenka.*

Рівень соціального захисту населення в усі часи є лакмусовим папірцем розвитку суспільства й держави. На початку ХХ ст. на українських землях, як і по всій Російській імперії, не простежувався загальний високий рівень соціальних стандартів. Успішні соціально орієнтовані проекти у більшості випадків були справою приватної ініціативи. Яскравим прикладом таких вдалих заходів у сфері охорони здоров'я може слугувати заснування представницькою організацією підприємців Південного економічного району – З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії – Медико-механічного інституту в м. Харкові. Ця ортопедична установа від створення і дотепер продовжує відігравати провідну роль як у наукових, так і в практичних напрямках розвитку травматологічної і протезної медицини в Україні.

Як складник соціально відповідальної підприємницької діяльності Харківський медико-механічний інститут згадується в багатьох дослідженнях, присвячених економічним питанням другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (публікації В. О. Кулікова, В. Ю. Медяника та ін.) [2; 3; 14]. В історії ортопедії ця медична установа розглядається як підґрунтя й основа її розвитку в Україні [1; 5]. З точки зору діяльності підприємницької корпорації (З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії) та як її структурний підрозділ Медико-механічний інститут не був представлений у наукових розвідках.

Мета дослідження – на основі опублікованої справочинної документації З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, річних звітів і установчих документів Медико-механічного інституту, архівних документів, а також публікацій у періодичних виданнях початку ХХ ст. (зокрема, «Горно-заводское дело») подати комплексний аналіз процесу створення й розвитку Харківського медико-механічного інституту. Завдання дослідження: визначити мету створення цього медичного закладу, висвітлити його структуру, головні напрями роботи, рух пацієнтів та рівень фінансування.

Як відзначали самі гірничопромисловці, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. «визначення ступеня втрати працездатності робітників поставлено на зовсім ненормальний ґрунт» [6, с. 2]. До того ж у 1903 р. вступив у дію закон, яким на підприємства накладалися грошові зобов'язання перед робітниками за втрату ними працездатності внаслідок нещасних випадків на підприємствах. Ці обставини вимагали невідкладного реагування з боку підприємницьких кіл. Для ознайомлення з організацією медичної допомоги при нещасних випадках, методами достовірної оцінки ступеня працездатності постраждалих запрошені Радою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії лікарі К. Ф. Вегнер і Н. А. Гейдер були відряджені до Німеччини. За підсумками їхньої закордонної подорожі, а також кропіткої підготовчої роботи, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії відкрили Медико-механічний інститут [16, арк. 15]. Безпосереднім ідейним натхненником та організатором справи заснування Інституту був М. Ф. фон Дітмар – гірничий інженер, успішний підприємець, голова Ради З'їздів гірничопромисловців [3, с. 158; 13, с. 12029; 15, с. 140].

8 червня 1907 р. при Раді З'їздів гірничопромисловців було відкрито Медико-механічний інститут (далі – ММІ), який став першим і єдиним на той час у Російській імперії медичним закладом, де лікували найбільш складні випадки каліцтва та визначали ступінь втрати працездатності потерпілих [17, арк. 9]. Очолив новостворену установу лікар Петровського заводу Карл Федорович Вегнер.

Такий тип медичного закладу, що суміщав функції і лікування, і видачу свідоцтв про рівень втрати працездатності, був запозичений з практики німецьких інститутів. У самому статуті ММІ так визначалося його призначення: «надати особам, які постраждали від нещасних випадків на виробництвах, можливість користуватися лікуванням, яке задовольняє сучасним науковим вимогам, відповідним приміщенням, утриманням і доглядом, а також з метою з'ясування ступеня втрати працездатності робітниками від тілесних ушкоджень у разі нещасних випадків» [12, с. 54].

Інститут був обладнаний усіма необхідними приладами, що ставило його на один щабель з найкращими європейськими установами. Він утримувався на кошти Ради З'їздів, лікування пацієнтів оплачував працедавець [12, с. 56]. Первинно було облаштовано приймальне відділення на 20 ліжок. У подальшому кількість палат було збільшено до десяти (усього на 45 ліжок) [4, с. 3]. У 1914–1915 звітному році максимальна добова кількість зайнятих ліжок досягала 105, що було викликано умовами воєнного часу [11, с. 21]. Утримання пацієнтів розраховувалося таким чином: 41 коп. на добу – харчування, 20 руб. на добу – ліки та 40 руб. на добу – утримання.

Медико-механічний інститут кілька разів змінював своє розташування: первинно кілька кімнат для нього було відведено в будинку самої Ради З'їздів гірничопромисловців (вул. Сумська 18/20), упродовж 1908–1911 рр. Інститут знаходився в кількох корпусах на Вознесенській площі, а вже з 1911 р. отримав свої постійні приміщення на вул. Пушкінській, де знаходиться й дотепер [1, с. 11–12; 7, с. 3]. У головному корпусі Інституту на Вознесенській площі, крім палат для хворих, розміщувалися рентген-кабінет, гімнастичний зал, операційна, перев'язувальна, спеціальні кабінети (для масажу, виготовлення гіпсових моделей, Бировських сухоповітряних купелей) та інші господарські приміщення. На утримання Інституту та закупівлю всього обладнання тільки з часу його заснування і до вересня 1909 р. було витрачено 117 758 руб., за цей же час від гірничопромислових підприємств за лікування й визначення втрати працездатності потерпілих було отримано відшкодування тільки 47 838 руб. [4, с. 4]. У 1912 р. вже в новому приміщенні було завершено повне облаштування власної бактеріологічної лабораторії для проведення хіміко-бактеріологічних і гістологічних досліджень, що позбавило Інститут необхідності звертатися до сторонніх медичних кабінетів [9, с. 18].

Утримання ММІ було досить витратним навіть для такої солідної представницької організації, як З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії; стаття витрат на Інститут у бюджеті представницької корпорації була у першій трійці найбільших. Первинні розрахунки по утриманню Інституту показували щорічну суму в 20 тис. руб. Реально ж ця цифра була в рази більшою. Упродовж 1908–1909 звітнього року на утримання Інституту витрачено понад 60 тис. руб., а отримано за лікування та видачу свідоцтв – близько 32 тис. руб. [7, с. 16]. У 1911–1912 рр. утримання ММІ З'їзду гірничопромисловців обійшлося в 70 тис. руб. [9, с. 60], за 1912–1913 рр. – понад 80 тис. руб. [10, с. 58], у 1914–1915 рр. – фінансування скоротилося до 40 тис. руб. [11, с. 55].

Постраждалих робітників до ММІ направляли не тільки гірничопромислові підприємства й харківські заводи, а й управління залізниць, цукрозаводчики та окружні суди [4, с. 5]. Тільки за 1908–1909 звітний рік було зроблено 89 хірургічних операцій, 347 випадків потребували рентгенографій (зроблено 1 038 знімків). Історія хвороби кожного стаціонарного пацієнта велася на спеціальних («скорботних») аркушах.

Спеціальною комісією ХХХІV з'їзду (1909 р.) розглядалося питання щодо незначної динаміки кількості пацієнтів Інституту і можливі перепони у подальшому його розвитку. Висловлювалося припущення, що оскільки Інститут суміщав в собі і лікування

(доліковування), і огляд щодо визначення втрати працездатності, може виникати певна недовіра з боку робітників. Ця теза більшістю присутніх була відхилена; вкотре було наголошено на суворому дотриманні в Інституті принципу розмежування лікувальної та експертної функцій [7, с. 48]. Реальними причинами незначної кількості звернень, порівняно з випадками травматизму на підприємствах, були названі віддаленість Харкова від районів зосередження промислових підприємств та висока вартість лікування хворих [7, с. 49].

Незважаючи на певні стримуючі фактори, кількість пацієнтів Інституту з року в рік зростала: упродовж 1908–1909 рр. на лікування було прийнято 136 осіб, для визначення ступеня втрати працездатності – 581 (усього 717); за 1911–1912 рр. на лікування – 266 і для огляду – 573 (усього 839 осіб) [9, с. 19]; за 1912–1913 рр. – на лікування 301 і для огляду – 553 (усього 854) [10, с. 18]. У цілому зростання кількості пацієнтів виглядало так: від часу заснування Інституту і до вересня 1909 р. надійшло 1 639 пацієнтів (на лікування та огляд) [4, с. 6; 7, с. 16]; на вересень 1912 р. цей показник збільшився до 3 779 осіб [9, с. 19], а на вересень 1913 р. – до 4 533 осіб [10, с. 18].

Персонал Інституту первинно складався з трьох лікарів, одного фельдшера, однієї медичної сестри, двох працівників операційної, п'яти палатних працівників та кількох господарських робітників (платня лікарю становила близько 350 руб. на місяць) [4, с. 3]. Інститут запрошував на консультації відомих професорів, приват-доцентів та лікарів (наприклад, професорів М. П. Трінклера, Ю. Р. Пенського, Я. А. Анфімова та ін.) [4, с. 3]. У складних випадках історії хвороб потерпілих направляли видатним німецьким фахівцям, зокрема, професору Тіме та рентгенологу доктору Грасхею [4, с. 4].

Харківський медико-механічний інститут одразу став одним із наукових центрів травматології. Наукова бібліотека Інституту постійно поповнювалася спеціальними монографічними та періодичними виданнями. Рада З'їздів гірничопромисловців опублікувала переклад фундаментальної праці професора Тіме з фабричної медицини – «Заболевания при несчастных случаях» [4, с. 11]. Перелік передплачених вітчизняних та зарубіжних газет і журналів нараховував понад 20 найменувань («Русский врач», «Врачебная газета», «Практическая медицина» та ін.) [8, с. 6]. Лікарі Інституту були учасниками З'їздів хірургів у Берліні, З'їздів російських хірургів, Всеросійського з'їзду фабричних лікарів. Вони також займалися активною науковою діяльністю, їхні дослідження публікувалися у фахових виданнях [8, с. 7]. У 1909 р. завідувача Інституту доктора К. Ф. Вегнера було запрошено на II Медичний міжнародний конгрес в Римі з питань нещасних випадків на виробництві [4, с. 15].

Незважаючи на високий професійний рівень діагностування, медичні свідоцтва Інституту не мали офіційного статусу й вирішального значення в судах. Водночас такі довідки та інші документи, що їх збирав ММІ за запитом підприємців, слугували матеріалами для подання апеляційних скарг [17, арк. 20]. Інститут відстежував подальшу долю своїх пацієнтів. Для цього на підприємства розсилалися опитувальні листи, на основі яких визначалася кількість судових позовів та кількість співпадінь у висновках Інституту й судових установ [7, с. 16].

Інститут був головним координаційним центром проведення соціальної роботи підприємців та медичного обслуговування Південного економічного регіону. На 1912 р. вже чітко виокремилися головні напрями роботи ММІ: 1) безпосереднє лікування постраждалих після нещасних випадків; 2) доліковування функціональних розладів, які залишилися у постраждалих від нещасних випадків; 3) лікування різного роду самостійних захворювань, які потребували складного медичного втручання; 4) визначення клінічного діагнозу; 5) огляд робітників для визначення ступеня втрати працездатності [9, с. 18]. Довіра до ММІ з року в рік усе більше зростала, його висновки щодо стану потерпілих вже не викликали сумнівів. Підтвердженням останнього стало направлення у 1912 р. Харківським окружним судом 11 хворих осіб для їхнього огляду та спостереження саме до ММІ [9, с. 19]. У наступному році кількість направлених від окружного суду для отримання медичного висновку зростає до 22 осіб [10, с. 18].

Події Першої світової війни суттєво вплинули на роботу ММІ. В інституті було додатково обладнано 20 ліжок для надання допомоги пораненим нижчим чинам та одна палата на два ліжка для офіцерів. Це при тому, що в листопаді 1914 р. Радою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії було відкрито лазарет для поранених воїнів на 300 ліжок, завідування яким теж було доручено доктору К. Ф. Вегнеру [14, с. 170–171]. Проте основну увагу ММІ усе ж зосереджував на головному своєму призначенні – наданні допомоги робітникам, що отримали каліцтво на виробництві, адже у зв'язку з призовом великої кількості рудничних і заводських лікарів значно збільшилися звернення до ММІ [11, с. 22].

Отже, високий рівень травматизму на підприємствах гірничої й гірничозаводської промисловості та впровадження на початку ХХ ст. законодавчо закріплених зобов'язань підприємств перед робітниками, що втратили працездатність, спонукають представницьке об'єднання підприємців Південного економічного району заснувати спеціальну установу – Медико-механічний інститут. Інститут мав у своїй структурі палати для хворих, рентген-кабінет, гімнастичний зал, операційну, перев'язувальну, спеціальні кабінети для масажу, виготовлення гіпсових моделей тощо. Із часом до цього переліку додалася ще й власна бактеріологічна лабораторія. Головними напрямками роботи ММІ були: надання медичної допомоги постраждалим від нещасних випадків, їх фізична реабілітація, лікування складних захворювань опорно-рухового апарату, визначення клінічного діагнозу й ступеня втрати працездатності потерпілих. Опрацьовані матеріали свідчать, що кількість пацієнтів інституту постійно зростала. Фінансування установи повністю здійснювалося З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії і становило приблизно 70–80 тис. руб на рік (у роки Першої світової війни утримання суттєво скоротилося).

Величезний науково-практичний досвід лікарів Харківського медико-механічного інституту став основою їхньої затребуваності та високої авторитетності і в радянські часи. Витримавши численні трансформації і реорганізації Інститут і зараз знаходиться серед визнаних світових центрів ортопедії і травматології, а сформована тут дослідницька школа виховала плеяду талановитих учених. У 2017 р. Державна установа «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України» відсвяткувала своє 110-річчя.

Становитиме інтерес подальше дослідження загального внеску підприємців та їхніх представницьких організацій у розбудову закладів охорони здоров'я у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., а також історії розвитку найдавнішого в Україні ортопедичного науково-дослідного закладу та його авторитетної у світі наукової школи.

Література

1. Корж М. О., Диннік О. А. Предтеча, першоджерела та підґрунтя створення в Харкові Медико-механічного інституту і виникнення ортопедичної школи (до 110-річчя Інституту ім. проф. М. І. Ситенка). *Ортопедия, травматология и протезирование*. 2017. № 3. С. 5–17.
2. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.
3. Медяник В. Ю. Підприємницька, наукова та громадсько-політична діяльність М. Ф. фон Дітмара (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2016. 254 с.
4. Отчет Совета Съезда горнопромышленников Юга России XXXIV очередному съезду по Медико-Механическому институту. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1909. 15 с.
5. Сильвай К. К. Карл Федорович Вегнер (1864–1940) (Из истории отечественной травматологии и ортопедии) (in Russian). *Ортопедия, травматология и протезирование*. 1970. № 12. С. 71–76.
6. Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков, 1906. [разд. паг.].

7. Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 8 декабря 1909 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1910. [разд. паг.].
8. Труды XXXVI съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове (20 ноября – 4 декабря 1911 г.). Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.].
9. Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября – 4 декабря 1912 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1913. [разд. паг.].
10. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России (27 ноября – 6 декабря 1913 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1914. [разд. паг.].
11. Труды XL съезда горнопромышленников Юга России (21–29 ноября 1915 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1916. [разд. паг.].
12. Устав лечебницы с медико-механическим отделением, учрежденной Советом Съезда горнопромышленников Юга России в г. Харькове. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 54–57.
13. Чествование почетного члена Совета Съезда горнопромышленников Юга России, председателя Совета Съезда, члена Государственного Совета Николая Федоровича фон-Дитмара по поводу 25-летия его деятельности. *Горно-заводское дело*. 1915. № 40. С. 12028–12034.
14. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
15. Шандра І. Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 134–144. DOI: 10.15407/uhj2020.03.134.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1596, оп. 1, спр. 24, 178 арк.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2161, оп. 1, спр. 27 а, 113 арк.

References

1. Korzh M. O., Dynnik O. A. Predtechia, pershodzherela ta pidgruntia stvorennia v Kharkovi Medyko-mekhanichnoho instytutu i vynyknennia ortopedychnoi shkoly (do 110-richchia Instytutu im. prof. M. I. Sytenka) [Forerunner, source and basis for the creation of Kharkov Medical Institute and the emergence of mechanical prosthetic schools (to 110 anniversary of the Institute Professor M. I. Sytenka)] (in Ukrainian). *Ortopediya, travmatologiya i protezirovaniye*. 2017. № 3. S. 5–17.
2. Kulikov V. O. Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poseleenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr.: monohrafiia [Enterprises and Society in the Factory and Mining Settlements of Donbass and Dnieper in 1870–1917: Monograph] (in Ukrainian). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2019. 388 s.
3. Medianyuk V. Yu. Pidpriemnytska, naukova ta hromadsko-politychna diialnist M. F. fon Ditmara (kinets XIX – pochatok XX st.) [Entrepreneurial, scientific and socio-political activity of N. F. von Ditmar (late XIX – early XX century)] (in Ukrainian): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Dnipro, 2016. 254 s.
4. Otchet Soveta Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii XXXIV ocherednomu syezdu po Mediko-Mekhanicheskomu institutu [Report of the Congress Council of the XXXIV next congress on Medical-Mechanical institute] (in Russian). Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1909. 15 s.
5. Silvay K. K. Karl Fedorovich Vegner (1864–1940) (Iz istorii otechestvennoy travmatologii i ortopedii) [Carl F. Wegner (1864–1940) (From the history Orthopedics and Traumatology Patriotic)] (in Russian). *Ortopediya, travmatologiya i protezirovaniye*. 1970. № 12. S. 71–76.
6. Trudy XXX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXX Congress of Miners of the South of Russia] (in Russian). Т. 2. Kharkov, 1906. [razd. pag.].

7. Trudy XXXIV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (23 noyabria – 8 dekabria 1909 g.) [Proceedings of the XXXIV Congress of Miners of the South of Russia (23 november – 8 desember 1909)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1910. [razd. pag.].
8. Trudy XXXVI syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, byvshego v gorode Kharkove (20 noyabria – 4 dekabria 1911 g.) [Proceedings of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia, former in the city of Kharkov (20 november – 4 desember 1911)] (in Russian). T. 2. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1911. [razd. pag.].
9. Trudy XXXVII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (25 noyabria – 4 dekabria 1912 g.) [Proceedings of the XXXVII Congress of Miners of the South of Russia (25 november – 4 desember 1912)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1913. [razd. pag.].
10. Trudy XXXVIII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (27 noyabria – 6 dekabria 1913 g.) [Proceedings of the XXXVIII Congress of Miners of the South of Russia (27 november – 6 desember 1913)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1914. [razd. pag.].
11. Trudy XL syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (21–29 noyabria 1915 g.) [Proceedings of the XL Congress of Miners of the South of Russia (21–29 november 1915)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1916. [razd. pag.].
12. Ustav lechebnitsy s mediko-mekhanicheskim otdeleniyem, uchrezhdennoy Sovetom Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii v g. Kharkove. *Spravochnaya kniga dlia gornopromyshlennikov Yuga Rossii* [A reference book for the mining industry of the South of Russia] (in Russian). Ch. 1. Kharkov: Tipografiya «Mirnyy trud», 1916. S. 54–57.
13. Chestvovaniye pochetnogo chlena Soveta Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, predsedatelia Soveta Syezda, chlena Gosudarstvennogo Soveta Nikolaya Fedorovicha fon Ditmara po povodu 25-letiya yego deyatelnosti [Honorary Member of the Council of Miners of the South Russia, Chairman of the Congress, Member of the State Council Nikolai von-Dietmar on the 25th anniversary of his activities] (in Russian). *Gorno-zavodskoye delo*. 1915. № 40. S. 12028–12034.
14. Shandra I. O. Zizdy hirnychopromyslovtsiv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diialnist (1874–1918 rr.): monohrafiia [Mining Congress of the South of Russia: Creation and Activity (1874–1918): monograph] (in Ukrainian). Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2011. 300 s.
15. Shandra I. Torhovo-promyslova statystyka predstavnytskykh orhanizatsii pidpriiemtsiv ukrayinskykh hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Trade and Industrial Statistics of Representative Organizations of Entrepreneurs of the Ukrainian Provinces (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)] (in Ukrainian). *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. № 3. S. 134–144. DOI: 10.15407/uhj2020.03.134.
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 1596, op. 1, spr. 24, 178 ark.
17. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 2161, op. 1, spr. 27 a, 113 ark.